

Д.Дамирчазада

ЗӨРБАЈЧАН
ЭДЭБИ
ДИЛИНИН
ТАРИХИ

И ФИССЭ

Маариф·1979

Ш. 183 11
б-44

Э. М. ДЭМИРЧИЗАДЭ

А ЗЭРБАЈЧАН ЭДЭБИ ДИЛИНИН ТАРИХИ

ш. 113. 11. 07
—
б-44

Г. Ниссэ
БИРИНЧИ ҮССЭ

АЛИ МЭКТЭБ ТЭЛЭБЭЛЭРИ ҮЧҮН
ДЭРСЛИК
Дэрслэк

Азэрбајҹан ССР
Али өз Орга Ихтисаас Тәһсили Назирлији
тәрэфийндөн тэсдиг өдилмишидир

2171

Азэрб. ССР ЕА И. Нэсиин ад.
ДИЛЧИДЛИК ИНСТИТУТУ

«Маариф» нэшрийжаты
Бакы — 1979

Дәрслик Азәрбајҹан ССР Али вә Орта Ихисас Төһисли Назирлији тәրәфиндән тәсдиг едилемиш программа уйғун олараг язылмышдыр. Әсәрдә мәнбәләр—абидәләр—әсасында Азәрбајҹан әдәби дилинин чохәсрлик тарихи вә инкишаф дөврләри шәрһ одунур. Дәрслийн биринчи һиссәси — Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишафының биринчи дөврүнә (X—XVIII әсрләр); икинчи һиссәси исә онун инкишафының II вә III дөврләринә (XIX—XX әсрләр) һәэр едилемишdir. Китаб али мәктәбләрнин филологи Факульталәринин тәләбәләри, дил вә әдәбијат мүәллимләри вә Азәрбајҹан дилинин тарихини өјрәнмәк истәјәнләр үчүн нәзәрәт дә тутулмушdur.

Елми редактору: проф. А. Гурбанов

© «Маариф» настријлаты. 1979.

—
7—1—1
М—652 120—79

Абдулазел Мамед Әгълы Демирчизаде
ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

часть I

(учебник для студентов вузов)

Азербайджанское государственное издательство
учебно-педагогической литературы «Маариф»

Баку — 1979

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

А. АЗӘРБАЙЧАН ӘДӘБИ ДИЛИ ТАРИХИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘР

§ 1. Мәсәләнин мәнијјети һаггында

. Азәрбајчан әдәби дили үмумхалг Азәрбајчан дилинин јүксөк формасыдыр вә бу дил бирдән-бирә дә тәшәккүл тапмамышдыр. О, әсрләrin мәһсулуудур вә әсрләр бою азәрбајчанлылара фикир мұбадиләсіндә ләјағетлә хидмәт едән ән камил бир үисијјет васитәсідир.

Азәрбајчан әдәби дили мұстәгил бир дил олса да, дүнja дилләри системиндә түрк дилләри айләсінә мәнсуб дилләрдән биридир вә онун да инкишафы, әсасен, дүнja дилләринин үмуми инкишаф га-нунаујғұнлугларына мұвағиғ олмушдур. Заман кечдикчә бу әдәби дил хидмәт етди жаңынан етија ч вә тәләбләринә көрә дәјишиш, тәкмилләшмә, сәлисләшмә жолу илә инкишаф етмишdir.

Азәрбајчан әдәби дили вайид үмумхалг дили әсасында әдәби дил кими формалашыб инкишаф етдикчә мұхтәлиф гол вә будагла-ра айрылмышдыр? Мәнз белә вәзијјети нәзәрә алараг «Азәрбајчан әдәби дили» анлајышы илә үзви сурәтдә бағлы олан бә'зи мәсәләләр һаггында, хүсусен, дил, әдәби дил вә Азәрбајчан дили анлајыш-лары һаггында мұхтәсәр дә олса бәһс ачмагы лазым билирик.

§ 2. Дил

Үмумијјетлә дилин, яхуд конкрет бир дилин тарихини вә ja онун һәр һансы бир вайидини, һәр һансы бир чәһәтини дүрүст вә дәгиг өјрәнмәк учун дилдән үисијјет васитәси кими истифадә едәнлөри тарихини тәдгиг етмәк зәруридир. Чүки дилин ән кичик вайиди олан фонем дә, ән бөյүк вайиди олан чүмлә дә вә белә вайидләр системи һалында әсрләр бою јашајан һәр бир мұстәгил дил дә һә-мин дилдә данышанларла үзви сурәтдә бағлы олур. Данышанлар олмајан јердә дил дә олмаз. Инсанлар варса, үисијјет дә вар, үисиј-јетин ән камил васитәси исә дилдир.

Дил өз характеристинә көрә ичтимай һадисәдир. Вахтилә дилин илк инсан Адәмә аллаһын вердији бир не'мат олдуғуну динчиләр, тәбий бир габилијјет олдуғуну натуралистләр, психоложи бир һадисә ол-дуғуну исә психолокистләр иддия етмишләрсә дә, дилин инсанларын

үнсијјёт васитәси кими хидмәтинә көрә ичтимаи бир һадисә олдуғу-
ну неч кәс инкар етмәмишdir.

Лакин сонралар елм аләминдә айдынлашдырылмышдыр ки, дил
тәкә хидмәтинә көрә дејил, төрәнишинә көрә дә ичтимаи һади-
сәдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, һәлә ибтидаи дәврләрдә, ј'ни инсанларын
илк мејмунабәнзәр варлыглардан формалашдығы дәврдә бу ибти-
даи инсанлар әлбир әмәк просесиндә бир-биринә бир шеј демәк
еңтијачыны да дујушлар вә бу еңтијачы өдәјичи бир васитә,
ј'ни анлашма вә фикир мұбадиләси васитәси олараг дили жарат-
мышлар¹.

Инсанларын илк дили, әсасән, үзвләнән вә гисмән дә һәлә кобуд
олан сәසләрин мұхтәлиф тәрзләрдә тәркибиндән дүзәлдилмиш сөз-
ләрдән вә бу сәсләрин бирләшмәсindән ибарат олмушшур. Әлбәттә,
ибтидаи инсанларын дили лүгәт тәркиби е'тибарила чох юксул вә
грамматик гурулушуна көрә чох бәсит ола биләрди. Лакин инсан-
лар бирлиji — әлемијјёт инкишаф етдикчә, инсанларын дүшүнчәси
артдыгча, онун дили дә инкишаф едир. О, жаратдығы һәр әшja вә
ја истеңсал аләти үчүн бир ад дүзәлдир. Беләликлә, әмәк просесин-
дә әмәлә қәлән һәр бир юнилии ифадә етмәк еңтијачы нәтичәсindә
дилин дә ифадәчилик имканлары артыр, дил ванилләри зәнкилә-
шир вә дил системи дайма тәкмилләшир.

Беләликлә, дил тәдричән вә ардычыл сурәтдә инкишаф едәрәк,
тәбиэт вә әлемијјётин мұхтәлиф тә'сирләриндән инсан бејниндә до-
ған фикирләрин ифадә вә мұбадиләсиинән ән жеткин васитәси олур.
Дил васитәсилә нәинки ишдә, мәнишәтин мұхтәлиф саһәләриндә әла-
гәдар олан инсанлар фикир мұбадиләси едирләр; ейни заманда
онлар кечмишә даяшамыш бабаларынын нечә дүшүндүкләрини дә
өјрәнір вә өзләринин һазырда нә дүшүндүкләрини қәләчәк нәслә
сејләjә билирләр. Буна көрә дә дил һәм фикирләри ифадә етмәни,
һәм дә ифадә олунмуш фикирләри анламанын васитәсidiр; дил —
һәм инсанлар арасында үнсијјёт аләти, һәм дә бу үнсијјети мәнкәм-
ләндірмә, кенишләндірмә васитәсidiр. Дил инсан әлемијјётинин
инкишафында, инсанларын бирләшмәсindә, илк айләрдән, очаг-
лардан, оба вә бојлардан гәбиләләрин, тајфаларын, халгларын вә
милләтләrin җаранмасында вә даһа да инкишаф етмәсindә чох мұ-
һум рол ојнаjan бир васитәdir. Инсанлар әлемијјётинин инкишафы
бою әлдә етдикләри биликләри дил васитәсилә сабитләширир вә
нәсилдән-нәслә өтүрүрләр.

Беләликлә, аждын олур ки, дил ән ибтидаи инсанлар тәрәфиндән
үнсијјёт васитәси кими җарадылмыш вә јенә һәмин ибтидаи инсан-
ларын сонракы нәсилләри тәрәфиндән үнсијјёт вә анлашма васи-
тәси кими даһа да тәкмилләширилмишdir.

¹ Ф. Енкелс. Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәжин ролу, Бакы,
1952, сәh. 6—7.

Демәли, дил һәм җарадылмасына, һәм хидмәтинә, һәм дә инки-
шафына көрә ичтимаи бир һадисәди. Лакин о, дикәр ичтимаи
һадисәләрдән յалныз өзүнә хас олан бир сырға әламәтләри илә фәрг-
ләнир. Дилин хүсуси типли бир ичтимаи һадисә — варлыг олдуғуны
вә буна көрә дә онун инкишафыны өз хүсусијјётләри әсасында тәд-
гиг етмәни зәрурилигини даһа аждын баша дүшмәк үчүн ашағыда-
кы чәнәтләри мұхтәсәр сурәтдә нәзәрдән кечирәк.

Ичтимаи гурулушун дәжишмәси илә дилдә неч бир көклю дәжиш-
мә баш вермир, ј'ни һәр бир ичтимаи гурулуша уйғун вә мәксус
јени бир дил әмәлә қәлмир. Әкәр ичтимаи гурулушда олан дәжи-
шниклик илә јени дил җаранмыш олса иди, о заман биз ингилабдан
әvvәлки Азәрбајҹан дилини башга јени бир дил илә әвәз етмәли
идик; чүнки сон 50 ил әрзинде Азәрбајҹанда көһнә базис — капита-
лизм базиси вә еләчә дә даһа әvvәлки базисин, ј'ни феодализм гу-
рулушунун галыглары ләғв олунмуш вә јени базис — социализм
базиси җаранмышыр. Буна уйғун олараг капитализм базиси үзә-
риндәki үстгүрум гәбилиндән олан ичтимаи һадисәләр ләғв олун-
муш вә социализм базисине уйғун олан үстгүрумдар җаранмышыр.
Лакин буна бахмајараг, Азәрбајҹан дили бүтүн бу базисләр мүддә-
тиндә неч дә феодализм дили, капитализм дили вә социализм дили
олараг хүсүсі фәргләри олан уч дил кејфијјәти қәсб етмәмишdir.
Әлбәттә, бу мүддәтдә Азәрбајҹан дилини лүгәт тәркибиндә, грам-
матик гурулушунда тәкмилләшмә, зәнкиләшмә истигамәтиндә
муәjjәn дәжишникликләр баш вермишdir. Бунунда белә, лүгәт тәр-
кибинин әсас һиссәсінә вә грамматик гурулушуна көрә нәинки
ингилабдан әvvәлки — XX әсрин әvvәлләриндәki Азәрбајҹан дили,
нәтта XVIII әсрдәki Азәрбајҹан дили дә мұасир Азәрбајҹан дилин-
дән әсасән фәргләнмишdir.

Дили бу вә ја дикәр ичтимаи гурулуш дејил, әсрләр бою әлемиј-
јётин тарихиниң үмуми просеси җаратмыш вә инкишаф етдирмиш-
dir. Мәзһ буна көрә дә дил һәм көһнәлиб өлән гурулуша, һәм дә
доғулуб јетишән гурулуша, өз әсасыны саҳлајараг, ләјагәтлә хид-
мәт едә билир. Дил, әлбәттә, ондан истигадә едәнләрин инкишаф
тәләбатына уйғун олараг дайма зәнкиләшир, тәкмилләшир вә бе-
ләликлә дә, әлемијјётин мұхтәлиф дәврләринде җашајан инсанлар
үчүн үнсијјёт, анлашма васитәси олараг галмаг уғрунда, демәк
олар ки, мұбаризә апарыр вә өз үнсијјёт габилијјётини артырыр,
ј'ни дайма инкишаф едир. Мәзһ буна көрә дә дилин өмрү бир вә
ја бир нечә ичтимаи гурулушун өмрү илә мәңдудлашмыр.

Лакин унутмамалыдыр ки, дил инсанын бүтүн иш саһәләриндә,
онун һәр чүр фәалијјәти илә билаваситә әлагәдар олан вә бунларын
намысыны өзүндә экс етдирә билән чох кениш, өчкөнәтли бир
ичтимаи варлыгдыр.

Әслиндә белә дә олмалыдыр, чүнки дил үнсијјёт васитәси ола-
раг инсан фәалијјётинин бүтүн саһәләриндә она лазымдыр. Әкәр
дил инсан фәалијјётинин мұхтәлиф саһәләриндә әмәлә қәлән бу вә
ја дикәр юнилии экс етдирә билмәсә, үнсијјёт васитәси кејфијјёт-

ни итириш олар. Мәһз буна көрә дә дил, хүсусен онун лүгәт тәркиби инсанын истеңсал фәалийјети илә әлагәдар сурәтдә дайма дәјишмәли олур. Әлбеттә, радионун, тракторун, телефонун иктирасы илә әлагәдар сурәтдә бу сөзләр дә дилдә өзүнә жер тапмыш олур вә һеч дә дил дуруб қөзләмир ки, ичтимаи гурулуш дәјишсін вә аңғағ бундан соңра бу сөзләр дилдә жарақыш олсун; чүнки дилдан истифадә едәнләрин инкишаф тәләбатына дил дәрһал чаваб вермәлиди.

Бунула бәрабәр, белә бир чөһәти тәкрапән геjd етмәк лазымдыр ки, бу инкишаф просесиндә дилин әсасы, дилдә әvvәлдән жаралыш ваһидләр, васитәләр нәсилләрдән-нәсилләрә ирсән кечир, соңракы нәсилләр зәрури еһтияж олдугда дилин әvvәлки ваһидләриндән вә васитәләрндән бә'зиләрини атыр, жениси илә әвәз едир вә ja онларын әсасында дәјишиклик едир, бә'зән әvvәлки васитәнин әсасында жени васитәләр дүзәлдир. Буна көрә дә дөврләр, нәсилләр дәјишир, әсрләр кечир, лакин дилин әсасы бир о гәдәр дә дәјишиклије уграмыр; онун лүгәт тәркиби жени сөзләр һесабына зәнкинләшир, грамматик гурулушу даһа да сәлисләшир вә тәкмилләшир, лакин јенә дә әvvәлки ваһидләрндә — илк әсасында чидди дәјишиклик олмур. Экәр белә чидди дәјишиклик бу вә ja дикәр илкин дилдә баш верирсә, о аңғағ дилин өз ганунаујғұнлуғу әсасында ола билир. Бу заман һәр бир дилдән бир нечә мүстәгил дил төрәмиш олур вә жаҳуд бир нечә дил бир үмуми дил илә әвәз олунур. Белә дәјишиклик нәсилләр дәјишишмәсендә јох, аңғағ гәринәләр кечдикдә ола биләр. Экәр һәр нәсил дәјишишмәсі дилин дә дәјишишмәсінә сәбәб олса иди, о заман бабалар нәвәләри анламазды вә инсанларын тәрәғиси үчүн чох вачиб олан кечмишин тәчрүбәләрндән дәрс алмаг вә женидән гурмаг үчүн бабалардан өjrәnмәк мүмкүн олмазды; ј'ни дил өз вәзиғесини итириш оларды. Лакин дил аңғағ бир чох гәринән кечмәси илә ганунаујғұнлуғ әсасында дәјишилә биләр; мәсәлән: инди елә дилләр вар ки, онлар өзләrinin әсасы олан ана дилдән чох фәргләнір вә бунларын арасындағы охшарлығы вә ja үмуми изи аңғағ узуңмуддәтли вә дәгиг археологи, этнографик характерли тәдгигат нәтижәсіндә мүjжәnlәшdirмәк мүмкүн олур. Бурадан аյдаңлашыр ки, дил өз көкү үстүндә төрәјиб артан, инкишаф едән бир васитәдир; о, әмиijjәtлә жараныр, онунла да инкишаф едир, әмиijjәtә ләjагәтлә хидмәт етмәк үчүн өз лүгәт тәркибини дайма зәнкинләширир, грамматик гурулушуны тәкмилләширир вә сәлисләширир.

Дил әмиijjәt үчүн ваһид дә әмиijjәtin бүтүн үзвләри үчүн үмуми олан үnsiijjәt васитәси кими жаранышыдыр. Буна көрә дә инсанлар арасында үnsiijjәt васитәси олмаг е'тибарилә дилин ролу бир синфин зәрәрина башга бир синфә хидмәт етмәк дејил, бүтүн әмиijjәtin бүтүн синифләrinә хидмәт етмәкдир.

Мә'лум олдуғу үзрә дили, бир-биринә бир шеј сөjlәmәk еһтиячыны һисс едән вә һеч бир синфи тәбәгәләшмә билмәjәn илк инсан коллективләри жаратмыш вә бу дил дә коллективин бүтүн үзвләри арасында үмуми анлашма — үnsiijjәt васитәси оларға коллектив

үзвләрипин һамысына хидмәт етмишdir. Буна көрә дә илк дилин әмәлә қәлмәси инсан әмиijjәtinin ушаглыг дөврүнүн башлыча наилjjәt һесаб олунур. Бәшәр әмиijjәtinin бу ушаглыг дөврүндә исә синифләр јох иди, демәли, орада синфи дил дә ола билмәzdi. Орада дил бүтүн коллектив үчүн үмуми вә ваһид иди.

Илк дилин жаранмасына гәdәр вәhши һалында жашајан меjмуна-бәнзәр инсанларын фәргләнән сәslәrin тәlәffuzын нечә нәсил бо-ju өjрәnәрек жаратдығы илк сәс дили вә еләчә дә ибтидаи әмиijjәt-дә жаранмыш олан илк дилләrin индијә гәdәrki инкишаф тарихи оцун үзләрлә нәслин сә'ji илә жараныb мүасир сәviyjәjә галдырылыш олдуғуна вә бүтүн нәсилләрә жашы хидмәт етмиш олдуғуна ән парлаг дәлилdir.

Мә'лум олдуғу үзrә, тајфа вә халгларын парчаланмалары вә ja гарышмалары, милләtlәrin әмәлә қәлмәси просесиндә, гәbilә дилләrinde тајфа дилләrinә, тајфа дилләrinde һалг дилләrinә, халг дилләrinde милли дилләrә дөргү инкишаф просесиндә дә дилин һамы үчүн үnsiijjәt хидмәti әсасен ғалмыш вә бу дөврләrdә бүтүн нәсилләrә дил бу вә ja дикәр шәкилдә хидмәт етмишdir.

Буны да унутмаг олмаз ки, синифли әмиijjәtin белә инкишаф дөврләrinde нәсилләr мүхтәлиf синифләrdәn ибарт олмушшур. Лакин буна баҳмајараг дил дайма бир чүр олмушшур, ј'ни дил нәинки бир дөврдә жашајан мүхтәлиf синифләr үчүн ваһид вә үмуми олмуш, һәтта мүхтәлиf дөврләrdә, мүхтәлиf әмиijjәtlәrdә жашајан мүхтәлиf синифlәr үчүн дә ваһид вә үмуми олмушшур.

Мәhз буна көрә дә дил үзләrлә нәсилләrin сә'ji илә жаранмыш вә үзләrлә нәсилләr хидмәti олан үмуми, ваһид үnsiijjәt васитә-сидir.

Капитализм әмиijjәtinde, әhалиnin бүтүн аjры-ajры синифlәr үзrә азад сурәтдә вә кениш өлчүдә груплашдығы бир дөврдә дә, синфи зиддijjәt вә мүbarizәnin кәssinlәshdi бир шәraitdә dә милли дилләr синфи олмамыш, әксинә, халг үчүн, милли үчүн дил бирлиji зәрури шәрт саýlmышыдыr.

В. И. Ленин демишdir. «Дил бәшәр үnsiijjәtinin әn мүhум ва-ситәsidiр; дилин бирлиji вә манеësiz сурәтдә инкишаф етмәsi мүасир капитализмә үjfун олан, һәигигәtәn, азад вә кениш тичарәt дөvrijjәsinin, әhалиnin бүтүн ajры-ajры синифlәr үzrә азад су-рәtдә вә кениш өлчүдә груплашмасыны әn мүhум шәrtlәrinde biридir»¹.

Буна көрә дә миллиtин дахилинде мүхтәlif синифlәrin олмасына әsасланараq, милли дилин дә синифlәr көрә парчаланмыш олдуғуны дүшүнәnlәr, шүбhәsiz, сәhв еdiрlәr.

Әvvәla она көрә ки, һәr hансы бир миллиtин тәrkiбини tәşkiл едәn синифlәr һәтta бир-бири илә барышмaz дүшмәn олсалар да, бу синифlәr арасында игтисадијjat телләri илә сых әлагә вардыр вә бу әлагәnin анлашма васитәsi дилdir. Синифlәr арасында һәr

¹ В. И. Ленин. Эсэрләri, 20-чи чилд, Азәrnәшр, 1951, сәh. 408.

Чүр әлагәнин кәсилмәси истеңсалын дајандырылмасы демәkdir, истеңсалын дајандырылмасы исә чәмијјәтин, синифләрин мәһв олмасы илә нәтичәләнәр. Налбуки неч бир синиф өзүнү мәһв етмәк истәмәз.

Демәли, игтисади бағларла әлагәдар олан зидд синифләр белә, бу игтисади әлагәни кәсмәмәк үчүн үмуми бир үнсијјәт vasitəsinə малик олмалыдырлар; бунун әксинә, һәр синиф өзүнәмхесүс бир дилә малик олса, бир-бирини анламаз, нәтичәдә, истеңсал дајанар вә чәмијјәт мәһв олар.

Демәли, мілләтин дахилиндә игтисадијјат телләри илә бағлы олан синифләrin варлығы вә бу синифләр арасында кәскин мұбариәнин олмасы вә ja олмамасы бир мілләтин дахилиндеки мұхтәлиф синифләrin мәхсуси «синфи» дил жаратмаларыны нәинки зәрури етмир, һәтта үмумијјәтлә чәмијјәтин вә ja мүәјжән мілләтин мәһв олмамасы үчүн белә «синфи» дилләrin айрылмасына јол вермир.

Бүтүн белә чәһәтләри нәзәрә алдыгда бир даһа айдын олур ки, дил мілләтин варлығы үчүн зәрури әламәтләрдән биридир.

Үмуммилләтә хидмәт едән дил исә милли дил сајылыр. Бүтүн мілләтләrin тарихиндән мә'лумдур ки, милли дил синфи дејил, мілләтин үзвләри үчүн үмуми вә милли үчүн вәнид үмуми дилдир.

Нәр бир милли дил үмумхалга, вәнид мілләтә хидмәт едән үмуми үнсијјәт vasitəsi вә милли мәдәнијјәтин формасы олараг һәм кәһнә мәдәнијјәтә, һәм яни мәдәнијјәтә, һәм буржуа мәдәнијјәтинә, һәм социалист мәдәнијјәтинә хидмәт едә биләр; чүнки мәдәнијјәт чәмијјәтин һәр яни инкишаф дөврүндә синфи баҳышлара көрә өз мәзмуну е'тибарилә дәжишир, дил исә бир нечә дөвр әсасен ейилә галыр; мәзмунуна көрә мұхтәлифләшени мәдәнијјәтләр үчүн вәнид вә нисбәтән сабит форма олараг узун мүддәт јашајыр вә мұхтәлиф мәдәнијјәтләрә хидмәт едир.

Мәсәлән, Азәрбајҹан дили (рус, украина, өзбек дилләри кими) Октjabr ингилабындан әvvəl Азәрбајҹан мілләтинин буржуа мәдәнијјәтинә дә пис хидмәт етмәмишdir. Бу дил назырда Иран Азәрбајҹанында мұхтәлиф синифләре хидмәт едир; бу дил инди Азәрбајҹан Совет Социалист Республикасында Азәрбајҹан социалист мәдәнијјәтинә мұвәффәгијјәтлә хидмәт едир вә һәтта бу мәдәнијјәтин бир сыра тәләбләрини өдәмәк үчүн өз имканлары әсасында даһа да сәлисләшир вә зәнкинләшир.

Демәли, мілләтин мұхтәлиф синифләре парчаланмасы вә мұхтәлиф мәдәнијјәтләрә малик олмасы милли дилин бирлигини поза билмәз.

Дил синифсиз чәмијјәтә јараптырылган кими, синифли чәмијјәтә дә, бу вә ja дикәр синфин вәзијјәтindән асылы олмајараг, бүтүн синифләре, халга, мілләтә, үмумијјәтлә, ejni dәрәчәдә хидмәт етмәк үчүн вәнид үнсијјәт vasitəsi кими јашамагдадыр.

Әслиндә, дил бу үнсијјәти илә дә, jә'ни һамыја ejni dәрәчәдә хидмәт етмәк үнсијјәти илә дә өз һәјатыны тә'мин етмиш олур; чүнки дил бу үмумхалг мөвгејиндән кәнара чыхар-чыхмаз өз кејијјәтини итирәр, jә'ни чәмијјәтдә, инсанлар арасында үнсијјәт vasitəsi ола билмәз вә мәһв олар.

Буна көрә дә дил һамыја ejni dәрәчәдә хидмәт етмәк хүсусијјәтинә маликдир. Дилин һамыја ejni dәрәчәдә хидмәт етмәсиси исә дилдә бүтүн синифләре гарши лагејдлик көстәрмәк кими бир кејијјәт јаратмышдыр.

Лакин дилин бу лагејдлиji, ондан истифадә едәнләри дә дилә лагејд мұнасибәт бәсләмәjә vadар етмир; инсанлар неч бир шеjә лагејдлик көстәрмәдикләри кими, дил дә лагејдлик көстәрмиrlәr. Онлар дилдән өз мәнафеләри үчүн истифадә едирләр, дилә хүсуси сөзләрини, хүсуси истилаһларыны дахил етмәjә чалышылар.

Беләликлә дә синифләr, һәтта аjры-аjры синифләrin нұмажәндәләри олан мүәjjәn шәхсләr дилдә спесиfik сөзләrin вә ifadәlәrin ишләнмәsinә, сөзләrin мұхтәлиf мә'нада баша дүшүлмәsinә, мұхтәлиf үслубларын, жаргонларын јарапмасына аз-chox тә'сir көстәриләr; һәтта дилин инкишафында да мүәjjәn рол oнаjыrlar. Лакин бүтүн бунлара баҳмајараг, дил өз әсасыны сахлајыр.

Беләликлә, бир даһа айдын олур ки, дил инсанлар тәrәfinдәn җарадылмыш вә инсанлар тәrәfinдәn дә инкишаф етдириләn ичтимаи бир варлыгдыр. Буна көрә дә дилин инкишафыны ондан анлашма vasitəsi кими истифадә едәнләrin тарихиндәn тә'cirdi олунмуш һалда тәдгиг етмәk мүмкүн дејилdir.

§ 3. Әдәби дил

Бир гајда олараг, үмумхалг дили үзәриндә мүәjjәn әмәlijјат апармагла дүзәлдилмиш дил — әдәbi дил несаб олунур. Белә бир әмәlijјаты апармаг үчүн, әлбәttә, мүәjjәn өлчү, норма, тәләб вә с. олур. Буна көрә дә bә'zilәri әdәbi дили дүзкүn гијmätләndirә билмәшиләr, һәтта ону сүn'и дил сајмыш, онун неч бир ганунаујgунлуг әсасында инкишаф етмәdiини сөjләмиш, әdәbi дили дилчилиjин тәдгигат мөвзулары сырасындан харичә чыхармаг кими зәрәли тәшәbbüsләr көstәrmиш вә әdәbi дил һаггында бир чох јанлыш мұлаһизәләr сөjләмишләr.

Бә'zilәri әdәbi дил дедикдә, аңчаг јазылы дили анламышлар, шифаһи әdәbi дилин дә ола биләчәjини ағылларына белә kәtiрme-miшlәr. Буна көрә дә әdәbi дил вә онун инкишафы дедикдә, аңчаг јазылы әdәbijјатын, јазылы сәnәdlәrin вә nәhaјәt, kитабеләrin дилини тәдгиг етмәkдәn узаға kетmәmiшlәr. Белә аnlajыsh нәтичәsindә «јазысы олмајan халгларын әdәbi дили олмаз» кими јанлыш фикир mejdana чыхмыш; jaхud бу вә ja дикәр халгын әdәbi дилинин башланғычы һәmin халгын јазыja малик олдуғу дөврдәn несаб едилишиdir.

Бә'zәn әdәbi дил аnlajыshы ilә dөвләt дили аnlajыshы ejnilәsh-diрилишиdir вә буна көрә дә bә'zi халгларын әdәbi дили вә онун тарихи һаггында јанлыш фикирләr ирәli сүрулмушdүr. Мұхтәлиf дөвләрин ичтимаи-sijsi гурулушу илә әлагәдар олараг, дөвләt idarәlәrinde ишләnilәn kәtiрилмә дил, o дилдә danышmajan хал-

гын әдәби дили сајымышдыр. Мәсәлән, Азәрбајҹанда орта әсрләрдә дөвләт идарәләrinдә рәсми сурәтдә ишләнилән әрәб, фарс дилләри азәрбајҹанлыларын әдәби дили кими гәләмә верилмиш; бу исә әсил мә’нада бу вә ја дикәр халгын әдәби дилинин нә заман тәшкүл тапдығыны, бу дилин лүгәт тәркиби, грамматик гурулушу, үслуби системи вә истифадә даирәси һаггында дүзкүн тәсәввүрүн нәдән ибарәт олдуғуну айынлашдырмаға анчаг манечилик төрәтмешдир.

Бә’зиләри әдәби дил дедикдә, анчаг бәдни әдәбијатын дилини баша дүшмүш вә буна көрә дә әдәби дилин тарихини шаирләрин, язычыларын јарадычылыг чәрчивәси илә мәһуддлашдырышлар; бунун нәтичесинде дә бә’зән әдәби дилин дикәр саһәләри тәдгигат харичиндә галмыш вә әдәби дилин һәчминә мұвағиғ тарихи дә дүрүст өјрәнилмәмишdir.

Бә’зән дә әдәби дил дедикдә, ону анчаг һаким синфиин, һаким тәбәгәнин, аристократијанын, яхуд шәһәрлиләрин, нәһајәт, пајтахтада јашајанларын данышығы вә ја диалекти—шивәсі кими баша дүшәнләр вә әдәби дили мәһз белә мәһудијјәтдә изаһ едәнләр дә олмушдур.

Әдәби дил анлајышыны даһа бир сыра башга мәзмунларда изаһ едәнләр дә олмушдур.

Бүтүн бу мұхтәлиф мұлаһизәләрин олмасындан белә бир нәтижәје қәлмәк мұмкүндүр ки, әдәби дил мұрәккәб, нисби вә тарихи бир анлајышдыр; буна көрә дә бүтүн дөврләр үчүн вайид ме’јарла өлчүлән бир стандарт әдәби дил ола билмәз.

Бәс әдәби дил наәдир?

Бу дөгрүдур ки, әдәби дил әсасен үмумхалг дили үзәринде гүрулур, лакин үмумхалг данышығ дили илә әдәби дил неч бир дөврдә там еңијјәт тәшкүл етмир. Әдәби дил үмумхалг дили үзәринде сечмә вә әвәзетмә принципи әсасында әмәлијјат апарма јолу илә дүзәлдилир.

Мәсәлән, әдәби дилин лүгәт тәркибинин тәшкүли үчүн үмумхалг данышыг дилинин лүгәт тәркибиндәки сөзләр сечилир, әдәби дилин лүгәт тәркибинә гәбул олунур, үмумхалг данышығ дилиндә ишләнилән бә’зи сөзләр исә әдәби дил үчүн мәгбул сајымышыр.

Үмумхалг дилинин фонетик системинде дә әвәзетмә вә ја сечмә әмәлијјаты апарылыр; сәс вариантының үмумиләшдирилир, даһа чох фонем мәнијјәтли сәсләр мәгбул сајымышыр. Яхуд, сечмә әмәлијјаты апарылараг бу вә ја дикәр фонетик һадисә вә ганун әдәби дил үчүн норматив сајымышыр, бә’зиләри исә, әксинә, мәгбул несаб едилмир.

Грамматик гурулушда да белә сечмә, әвәзетмә истигамәтинде әмәлијјат апарылыр: үмумхалг дилинин шивәләриндә ишләдилән бир форма әдәби дилә көтүрүлүр, дикәри исә гәбул едилмир. Бә’зи бирләшмә үсулу, бә’зи чүмлә гурулушу мәгбул сајымышыр, бә’зиси әксинә, һәтта гејри-гануни несаб олунур вә әдәби дилә көчүрүлмүр.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәлијик ки, јүксәк техника әсринде кино, радио вә с.-дә истифадә олунан лентләрдә җазылы әдәби дил шифаһи әдәби дил илә ғовушмагадыр.

Лум олдуғу үзрә, әдәби дилинин дүзәлдилмәсинде вә никишафында үмумхалг дилиндән башга, бә’зән әчинәби дилләр дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишә чөлб олупур. Буна көрә дә әчинәби дилдән, ҳусусен сөзләр ја әвәзетмә истигамәтинде әдәби дилин лүгәт тәркибинә дахил едилр, үмумхалг дилиндәки ејнимә’налы сөз исә әдәби дилә гәбул олунмур, ја да әдәби дилин лүгәт тәркибини зәнкинләшдирии мәнијјатында әчинәби дилдән сөзләр алышыб әдәби дилин лүгәт тәркибинә дахил едилр. Бә’зән дә әчинәби сөзләр анчаг синоним олараг әдәби дилин лүгәт тәркибинә алышыр. Элбәттә, синонимләшдирии мәнијјаты үмумхалг дили лүгәт тәркиби һесабына да апартылыр.

Мәһз бу ме’јар мәсәләси илә әлағәдар олараг әдәби дил анлајышы да мүрәккәбләшмишdir. Нәтичәдә исә әдәби дилин характеристики тә’јин етмәк истәјөнләрин бир гисми онун һәр чәһәтини, башга бир гисми мүәјјән дөвр ме’јарыны, дикәр бир гисми дә онун формалашмасы вә инкишафы үчүн зәзури вә ја типик башга бир әламети нәзәрә алмыш вә буна көрә дә әдәби дилә мұхтәлиф тә’рифләр вермишләр. Лакин бизчә, ашағыдақы тә’риф даһа дөгрүдур.

Әдәби дил сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты апармагла нормаја салыныш дилдир.

Әдәби дилин шифаһи вә җазылы олмаг үзрә ики әсас нөвү вардыр. Шифаһи әдәби дил даһа әввәл формалашмадыр; лакин җазылы әдәби дил јарадыландан соңра да шифаһи әдәби дил җазылы әдәби дил илә мұвази јашајыр вә инкишаф едир. Элбәттә, әдәби дилин бир нөвү дикәринә нисбәтән, заман вә шәрайтдән асылы олараг, даһа сүр’етлә инкишаф едә биләр.

Бизим дөврүмүздә әдәби дилимизин һәр ики нөвү мұвази сурәтдә хејли инкишаф етмишdir. Инди гурултајларда, радиода, али, орта вә ибтидаи мәктәбләрдә сәсләнән шифаһи әдәби дилимиз олдуғу кими, јүксәк дујғулары, дәрин фикирләри, кениш анлајышлары ифа-дә едән бәдии, елми вә фәлсәфи, техники китабларымыз — нәшириятамыз үчүн ләјагәтли вә јараплы җазылы әдәби дилимиз дә вардыр.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәлијик ки, јүксәк техника әсринде кино, радио вә с.-дә истифадә олунан лентләрдә җазылы әдәби дил шифаһи әдәби дил илә ғовушмагадыр.

Әдәби дилин мүәјјән нормалара малик олмасы вә бу нормалара риајэт етмәк тәләби неч дә әдәби дили мәһуддлашдырымыр. Белә нормалар әдәби дилин мұхтәлиф вә дар саһәләрин тәффәррүаты илә дејил, анчаг үмуми шәкилдә ифадәсінә јарајан мәһдуд васитәләре малик дил олдуғуна дәлаләт етмир. Әксинә, белә нормалар әдәби дилин һамы илә вә һәр чүр шәрайтдә дил тапан, һәр шеји бүтүн тәффәррүаты илә әнатә вә ифадә едә билән бир васита олдуғуна көстәрир. Буна көрә дә әдәби дил бир сыра спесифик ҳусусијјәтләри илә фәргләнән вә белә ҳусусијјәтләр, әламәтләр системи илә дә голлара айрылан вайид үмумхалг дили кими анлашылмалыдыр. Бу исә о демәклир ки, әдәби дилин әсасыны үмумхалг дили вайидләри вә һамы үчүн үмуми олан чәһәтләр тәшкүл едир. Лакин бунуна

јанаши олараг бир сыра мәһдуд саһәләрлә әлагәдар спесифик чәнәтләрә малик олдугундан, әдәби дил мұхтәлиф голлара айрылыр ки, буна да әдәби дилин үслублары дејилир.

Ејни мәсәлә һаггында ејни мөвзуда али мәктәбдә дә, күтлә арасында вә мұтәхәссисләр јығынчағында да мұһазирә охумаг, мә'рузә етмәк мүмкүндүр; ејни мәсәлә һаггында гәзетдә мә'лumat жазмаг, елми вә бәдии әсәр жазмаг да мүмкүндүр. Лакин ејни дилдә жазылмаларына бахмајараг бунлар бир-бириндән фәргләнир. Бу фәргләр исә дил фәрги дејил, мәһз үслуб фәргидир.

Белә мұхтәлиф тәзәһүр шәкилләри исә данышанын вә ja жазанын мәгсәдиндән, мұнасибәтиндән, данышылан вә ja жазылан фикирләрин нә мәгсәдлә сөjlәniлмәсіндән, жазылмасындан асылы олараг истигадә едилән спесифик васитә вә үслубларла әлагәләнир; мәһз бу ѡолла да әдәби дилин мұхтәлиф голлары жараныр ки, белә голлара үслуб дејилир.

Дил инкишаф етдикчә, онун хидмәт саһәси кенишләндикчә үслуби васитәләр зәнкиnlәшир вә дилин үслублары да артыр. Бундан башга, дилин үслуби нормасы да дәжишир, hәм дә дилин дикәр ванилләринә нисбәтән даһа тез вә сур'әтлә дәжишир. Умумијәтлә, дилин тарихи инкишафы грамматик ванилләрдә, сөzlәрдә вә фонетик ванилләрдә тәзәһүр етди кими, үслуби зәnкиnlәшмә, мұхтәлифләшмә вә тәкмилләшмә шәклиндә дә тәзәһүр едир.

Мәһз буна көрә дә әдәби дилин тарихи әсасен әдәби дил үслубларынын тарихи демәкдир.

hәр бир инкишаф етмиш әдәби дилин өзүнәмәхсүс үслуб голлары олур вә бу голлар хүсуси әlamәттар чәнәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнир. Йиңдегән және үслубијатта даир жазылмыш әдәбијатда үслублары фәргләндирли әlamәтләр мұхтәлиф мә'јарла өлчүлдүjүндән үслубларын да мұхтәлиф бөлкүсү әмәлә кәлмишdir.

Бүтүн бу чәнәтләри нәзәрә алдыгда белә бир нәтижәе кәлмәк олур ки, үслуб тәфеккүр тәрзи илә бағылдыр вә бурада нитгин hәр чүр имканларындан мәгсәдәуjүн сурәтдә истигадә олунур. Буна көрә дә үслуб илә нитгин мұхтәлиф тәзәһүр шәкилләрини ejnilәширдирмәк олмаз.

Нитгин тәзәһүр шәкилләри ашағыдақы әlamәтләрлә мүejjәnlәшдирилir:

1. Ифадә васитәсинә көрә;
2. Ифадә гурумуна — низамына көрә.

Ифадә васитәsinә көрә нитг ики чүр ола биләр:

- а) шифаһи;
- б) жазылы.

Шифаһи нитгин ифадә васитәси мә'налы сөzlәрdir вә онларын тәркибиндән дүзәлән сөzlәrin сәslәnmәsidiр. Жазылы нитгин ифадә васитәси исә hәрфи ишарәләрdir вә онларын тәркиби илә дүзәлән жазыдыр. Бу васитәләrin әlamәттар чәнәтләри дә вардыр ки, буллардан мәгсәдәуjүнлүг әсасында бу вә ja дикәр үслубда истигадә едилә биләр; лакин белә әlamәттар чәнәтләrin олмасы hеч дә ики үслуб групунун, jә'ни шифаһи вә жазылы үслубларын фәргләnmәsи үчүн әсас ола билмәz. Чүнки үслублар ифадәләрин, сөzlәrin, грам-

матик әlamәтләrin вә фонетик имканларын мәгсәdәujүнлүг әса-сында сечилмиш системиндәn формалашыр; жазылы вә шифаһи нитги исә белә сечилмә әlamәtләndirмир.

Мә'лум олдуғу үзrә, мұасир дәврдә бәдии әsәrlәrin hәр нөvү жазылы шәкилдә тәгдим олунур; лакин жазылы тәгдим олунмасына бахмајараг pjесlәr күтләjә даһа чох шифаһи шәкилдә чатдырылыр вә бу нал тә'сирлилк нөгтеj-нәzәriндәn даһа әлверишили сајылыр. Бундан башга, мә'руzәlәr, мұһазирәlәr, радио илә чыхышлар вә саирә дә әксәrәn әvvәl жазылыр, сона охунур вә ja ejni әsасда сөjlәniр. Бунлар һамысы жазылы нитгин шифаһи тәzәһүrүdүр. Элбәттә, тәһирии нитгин шифаһи тәzәһүrу интонасија, мимика, жест, вурғу, дурғу кими бир сыра хүсуси ифадәлилк васитәләри илә жазылы нитгәn фәргләniр. Лакин бунлар hеч дә жазылы вә шифаһи үслублар жаратмаг үчүн әsас ола билмиr.

Ифадә гурумуна көрә дә нитг ики чүр ола биләр:

- а) мәnsur — нәср налында;
- б) мәnzum — нәzm налында.

Мәnsur нитг үмуми гајда үзrә сөzlәrdәn, ifadәlәrdәn, сөzlәrin dәjiшmәsi вә бирләshmәsi әsасында дүzәldilmis чүmlәlәrdәn ibarәt оlur. Belә vahidlәrдә сөzlәrin, һechalарын, сөzlәrin migdarча сәslәnmәsinә көrә bәrabәr оlmasы, oхшар оlmasы, hәma-hәnkliji вә c. mәcburi сајылмыр; бурада фикрин sәrbәst сурәtдә ifadә oлunmasы вә бунун үчүn ifadәlәrin, чүmlәlәrin мұхтәlif шәkiлдә gуruлmasы мүмкүn сајылыr.

Мәnzum нитг шәrti нитgdir, adыndan da mә'lum oлduғu үzrә, nizamа salыnmыsh нитgdir; бурада сәtiplәrin hecha migdarы вә ja сәslәnmә migdarы, nөvü oхшар, bәrabәr, hәmahәnk olmalыdyr.

Нитгин ifadә гурумуна көrә belә nөvlәrә ajrylmасы hеч dә ajrycha mәnzum үслубун вә ajrycha mәnsur үслубун фәргlәnmәsi үчүn әsas ola bilmәz.

Мәnsur вә mәnzum нитg hәm шифаһи, hәm dә жазылы ола биләr. Dogrudur, bizim dөvrümүzдә mәnzum нитгин istifadә sahәsi bәdii әdәbiyättdыr, лакин gәdim заманлардан вә orta әsrlәrdәn bizә mә'lumdur ki, mәnzum нитgәn бүтүn sahәlәrdә istifadә oлunmушdур; jә'ni mәnzum dinni, elmi, фәlsәfi әsәrlәr жазылдыры kими, mәnzum lүfetlәr dә жазылмышdыr.

hәttä XX әsrin әvvәllәrinde Эли Bakуji «Tәcrididүl lүfet» адлы farşcha, түркчә (azәrbajchança) mәnzum bir lүfet жазыb nәshir etdirmiшdir. Bu lүfetdә Azәrbajchan дили грамматикасы гајдала-ры da bә'zәn mәnzum һalda izah eidlmiшdir.

Мә'лум олдуғу үzrә, danышыg иki шәxs arасында oлduғu kими, bir nechә шәxs arасында da ola bilәr; хүсүsен danышan шәxs bir шәxsә dejil, bir nechә шәxsә, bir salonda јығышанлara, mitinğe topлашанлara, jaхud индiki шәraitdә radio ilә miljonlara мурachiët edәrәk danysa биләr. Шубhәsiz, belә шәraitdәn аsылы olaраг, danышan шәxsин nitgindә dә bә'zi фәргlәr оlur вә мүтләg оlmalыdyr. Belә wәzijetdә dинләjәnlәrin hазырда вә ja гаibdә оlmasы da nitgin az-chox фәргlәnmәsinә tә'sir көstәrә bilir. Bu bахымдан, шәrti олараг nitgi фәrdi nitg, iшtimai nitg, гијabi

нитг, əјани нитг адлары илә мүхтәлиф чаларлыга көрә дә группаш-
дырмаг олар; лакин бунлар һәиги мә'нада фәргләнән нитг дә дејил,
үслуб да дејил.

Дил үслуб гатларында ибарәтдир, бу гатлар исә тәфәккүр тәр-
зинә көрә фәргләнән ифадә тәрзинин мәгсәдәүйгүн ифадәлилик вә-
ситәләри системи әсасында јараныш гатларды. Белә гатларын
бә'зиси илк дил формалашандан, бә'зиси исә тәфәккүрун вә онун
ифадә тәрзинин инкишафы илә әлагәдар сурәтдә сонралар тәшәк-
күл етмишdir. Беләликлә дә, тәфәккүр тәрзләри вә онун ифадә шә-
килләри формалашмышыры ки, үслублар јаҳуд үслуб көкләри вә
үслуб будаглары да мәһәз бу мә'јарла өлчүлүр.

Бу мұлаһизәни бир аз да ајдыналашдырааг дејә биләрик ки,
бәдии, елми вә ичтимаи-сијаси тәфәккүр тәрзләrinә мұвағиғ олараг
үч чур дә ифадәлилик системи јараныр, бунлар да башлыча үч әсас
үслубу тәшкил едир:

1. Бәдии тәфәккүр системи — бәдии үслуб.
2. Елми тәфәккүр системи — елми үслуб.
3. Ичтимаи-сијаси тәфәккүр системи — ич-
тимаи-сијаси үслуб.

Үслублар һаггында данышаркән јадда сахламаг лазымдыр ки,
«гәзет үслубу», «мәтбуат дили», «рәсми дил», «аиләви үслуб», «кут-
ләви данышыг үслубу», «гәзәл үслубу», «гошма үслубу», «классик
шә'р үслубу», «дини-тәблиги шә'р үслубу», «мәснәви-поема үслубу»
вә с. кими адларла гејд олунан бу «үслублар» әслиндә, әсас үслуб-
ларын голларыдыр вә бу адлар шәрти-нисби мә'наларда верилмиш
адларды.

Әлбәттә, белә үслублар мүәjjән хүсусијәтләри илә фәргләнән
үслуби голлардан башга бир шеј дејил, һәм дә әсасен бу вә ја ди-
кәр үслуба мәнсуб голлардыр. Лакин әдәби дилин тарихиндә һәр
бир голун формалашмасы, әдәби дилин инкишафы нәгтеји-нәзәрин-
дән гејдә алынмасы зәрури faktlar олдуғундан бунлары шәрти
мә'нада үслуб адландырмаг лазым кәлир¹.

2. § 4. «Азәрбајҹан дили» анлајышы

Азәрбајҹан дили дедикдә, биз үмумхалг Азәрбајҹан дили әса-
сында дүзәлдилмиш вә нормалашдырылмыш һәм шифаһи, һәм дә
җазылы бир дили баша дүшүрүк. Бу дил бүтүн азәрбајҹанлылар
үчүн бу вә ја дикәр дәрәчәдә анлашылан бир дилләр. Әлбәттә, бу
дилин анлашылма дәрәчәси һәм мүхтәлиф заманларда, һәм дә мүх-
тәлиф ичтимаи тәбәгәләр вә синифләр үчүн еjni олмамышдыр. Буна
көрә дә Азәрбајҹан әдәби дилинин јаранмасы вә инкишаф дөвр-
ләри қими проблемләrin дүзкүн һәлли нәгтеји-нәзәриндән «Азәр-
бајҹан дили» анлајышы илә әлагәдар бә'зи мәсәләләри габагчадан
ајдыналашдырмаг зәруридир.

¹ Услублар һаггында әлавә мә'лumat алмаг үчүн «Азәрбајҹан дилинин үслу-
бийраты» адлы китабымыза баҳмагыныз мәсләһәтдир.

Мүасир дөврүмүздә «Азәрбајҹан дили» истилаһы Азәрбајҹан
халгынын миilli дили вә Азәрбајҹан ССР-ин рәсми дөвләт дили
мә'насында ишләнилән вә һамы үчүн ајдын олан бир анлајышы
иfadәсидир. Лакин, үмумијәттә, азәрбајҹанлылары вә онларын
үнсијәт васитәсini кениш мә'нада тарихи дөврләр дахилиндә иә-
зәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, «Азәрбајҹан дили» анлајышы
олдуғча мүрәккәб бир анлајышдыр. Әлбәттә, «Азәрбајҹан дили»
бүтүн дөврләрдә азәрбајҹанлылара үнсијәт аләти вә мәдәнијәт
формасы кими хидмәт едән ән мүһүм бир васитә олдуғу үчүн, илк
бахышда елә көрүп ки, «Азәрбајҹан дили» анлајышы бүтүн
дөврләр үчүн ejni анлајышдыр.

Доғрудур, бүтүн дөврләрдә азәрбајҹанлылара үнсијәт васитәси
кими хидмәт етмәси нәгтеји-нәзәриндән бурада ejniјәт вардыр вә
бу ejniјәти үмумиләшдирилмиш һалда «Азәрбајҹан дили — азәр-
бајҹанлыларын үнсијәт васитәси» формуулунда көстәрә биләрик.
Лакин азәрбајҹанлыларын тарихини, бир һалг һалына дүшәнә гә-
дәрки вә һалг оландан сонракы инкишаф јолуну нәзәрә алараг бу
тарихлә әлагәдар сурәтдә онларын үнсијәт, анлашма васитәсini
јохладыгда ајдын олур ки, «Азәрбајҹан дили» анлајышы мүрәккәб
бир анлајышдыр. Чүнки һәр һансы бир дил кими, Азәрбајҹан дили
дә бу дилдә данышанларын тарихи илә дайма әлагәдар олмуш вә
онларын җәмијәттә гурулушларында баш вермиш һәр чур дәјишик-
лиji дә өзүнәмәхсүс бир һалда әкс етдиришдир.

Мә'лумдур ки, азәрбајҹанлылар бирдән-бирә вә јаҳуд елә баш-
ланғычдан вәнид һалг олмадыглары кими, онларын дили дә баш-
ланғычдан вәнид, үмуми олмамыш вә үмумхалг дили һалында да
бирдән-бирә формалашмамышдыр.

Азәрбајҹанда вәһшәт дөврүндән инсанлар — јә'ни бу торпағын
илк сакинләри, гәдим азәрбајҹанлылар јашамышлар вә бир-бири
илә данышыбы анлашмаг үчүн бир чох дилдән, һәтта мүхтәлиф ја-
зылардан да истифәдә етмишләр.

Бу гәдим азәрбајҹанлылар өзләrinә мәхсүс адларла танынан
обалар, бојлар һалында бирликләр јаратмышлар; бунлардан гәби-
ләләр, гәбиләләрдән тајфалар, тајфалардан вәнид һалг вә нәһәјәт,
вәнид бир миllәт јарандығы кими, илк оба вә ја бојларын диллә-
риндән гәбилә дилләри, гәбилә дилләриндән тајфа дилләри, тајфа
дилләриндән үмумхалг дили вә бунун да әсасында вәнид миlli дил
формалашмамышдыр. Бурадан тамамилә ајдын мәнтиги нәтичә чы-
хыр ки, «Азәрбајҹан дили» анлајышы бүтүн заманлар үчүн ejni бир
анлајиш олараг галмамышдыр, јә'ни азәрбајҹанлылар анлајышы
на мұвағиғ олараг онларын дил анлајышы да һәм формача, һәм дә
мәзмунча мүхтәлифләшмиш вә дәјишишдир.

Вәнид үмумхалг Азәрбајҹан дилинә гәдәрки дөврдә азәрбајҹан-
лылар гәбилә вә тајфалар һалында јашадыглары кими, онларын
дили дә гәбилә вә тајфа дилләриндән ибарәт өлмушшур.

Вәнид үмумхалг Азәрбајҹан дили исә бу тајфа дилләриндән бир
нечәсисин, хүсусен оғуз, гыпчаг тајфа дилләrinин әсасында тәгри-
бән VII—X әсрләр арасында формалашмыш бир дилләр ки, өз